

ЛІНГВІСТИЧНИЙ ПІДХІД ДО АНАЛІЗУ МОВЛЕННЄВОГО МИСЛЕННЯ

Ефективність мислення є важливою умовою досягнення якісного життя як окремою людиною, так і людською спільнотою. Тому, безперечно, актуальними є дослідження, спрямовані на виявлення механізмів мислення, що в підсумку уможлиблює їх свідоме використання.

Нашим завданням є аналіз правил мовленнєвого мислення, тобто тих способів абстрактного мислення, які людина застосовує, не опанувавши формальну логіку. Адже суть і методи мислення, яке є предметом психологічних досліджень, здійснених Л.С. Виготським [1], з погляду логіки ще не з'ясовано.

Відомо, що первісна людина у своїй практичній діяльності вмiла використовувати причинні зв'язки в процесі конструювання знарядь і в діях із ними. “Непрямим підтвердженням існування причинності як структурного зв'язку апарату мислення ранньої людини може бути наявність причинної лексики і причинних конструкцій у мовах народів докласового суспільства” [2, 52]. Авторка цього положення, О.В. Маслієва, підтверджує його тим, що в лексиці багатьох народів Сибіру, які перебували на стадії розкладу родового суспільства, наявні слова причинної лексики (“чому”, “так що”). Водночас існування в мовах таких народів причинних конструкцій і причинної лексики вона вважає свідченням того, що причинні уявлення набули значного розвитку ще в епоху родового ладу, “оскільки причинні зв'язки мали твердо встановитися в структурі мислення людини, перш ніж закріпилися у формах мови” [2, 52].

Як первісна, так і сучасна людина в процесі оволодіння мовленням опановує не тільки причинову, але й інші складові тієї лексики, якою фіксують ознаки знань, тобто лексики, застосування якої уможлиблює виконання тих чи інших логічних операцій. Отже, оволодіваючи мовою, вона засвоює і логічну лексику, а разом з нею – певні форми логічного мислення. Тому, щоб з'ясувати схеми мовленнєвого мислення, тобто тих правил мислення, які людина опановує, засвоюючи мову, доцільно проаналізувати загальноповсюдну логічну лексику.

Перш ніж із сукупності слів певної мови виокремлювати логічну лексику, треба сформулювати критерій, за яким її відрізнятимемо від іншої, тобто дати визначення логічної лексики. Під такою лексикою розумітимемо ті слова, якими позначають не об'єкти предметної дійсності, а ознаки елементів речень (слів або словосполучень). Наприклад, сполучники *через те, тому* та інші, подібні до них, не є позначенням ознак об'єктів дійсності (в даному разі – причинового відношення, причини якогось явища). Значенням цих слів (тобто тим, що ними позначають) є фіксування ознаки речення, розташованого після них, а саме те, що цим реченням позначено причину якогось явища, про яке йдеться в іншій частині складнопідрядного речення. Отже, сполучники фіксують те, про що йтиметься в реченні, розташованому після них, а не ті чи інші ознаки дійсності. Тому ці слова залічимо до логічної лексики.

До такої лексики належать передусім усі службові, тобто неповнозначні, слова (які позначають не предмети чи ознаки предметів дійсності, а ознаки слів, словосполучень, речень, груп речень, текстів). Це такі частини мови, як сполучник, прийменник, частка, вигук. Крім того, до логічної лексики треба віднести низку слів з інших частин мови, тобто повнозначних слів. Йдеться про ті слова, якими також позначають ознаки слів, словосполучень, речень, груп речень, текстів.

Логічну лексику виявлятимемо в лексиці сучасної української мови. Розпочнемо виявлення та аналіз логічної лексики зі сполучників. Вони “є класом службових слів, який

вживається для вираження логіко-граматичних зв'язків між однорідними словами, словосполученнями і частинами складного речення. ... Сполучники є важливим граматичним засобом вираження узагальнених понять про суб'єктно-об'єктні, часові, причинно-наслідкові, умовно-наслідкові та інші зв'язки між предметами і явищами реального світу. В усіх випадках вони тільки оформляють логічні відношення, які виникають між тими чи іншими синтаксичними одиницями" [3, 514]. Сполучники не відображають відношень позамовної дійсності.

Сполучником (у тому разі, якщо ним з'єднано речення) суб'єкт мовлення позначає не ознаку об'єкта, який є предметом мовлення (у разі мислення чи комунікації), а лише ознаки тих речень, які з'єднано цим сполучником, а саме – значення їх істинності. Наприклад, словом *і* у складносурядному реченні мовець зазначає, що він подає адресатові мовлення обидва прості речення, з'єднані цим сполучником, як фактично істинні. Це не заперечує того, що згаданий сполучник може мати додаткове значення (наприклад, позначати причинно-наслідкове відношення).

Подібно до цього, у разі поєднання сполучником *і* слів, суб'єкт мовлення позначає цим сполучником ознаки тих слів, які він поєднує. Скажімо, якщо поєднано поняття, як це є у словосполученні "батьки й матері" з речення *Батьки й матері чекали дітей біля школи*, то словом *й* позначено відношення обсягу поняття "батьки й матері" до обсягів понять "батьки" та "матері". Обсяг поняття, яким позначено те, про що стверджують у реченні ("батьки й матері"), містить обсяги обох простих понять, які містяться в цьому словосполученні.

Низкою сполучників позначають значення істинності висловів (це – всі сурядні сполучники та частина підрядних, зокрема, умовні) чи відношення обсягів імен (це – сурядні сполучники, а також підрядний сполучник *крім*, і сполучення слів *які є, які не є*). Окрім цього, низка сполучників позначає, що певними реченнями зафіксовано такі відношення, кожне з яких може бути підвалиною для виведення знань, для моделювання об'єкта пізнання та майбутніх дій. Це – підрядні сполучники, які є основним засобом вираження взаємозалежності речень і які поділяються (в українській мові) на причинові, часові, умовні, мети, порівняльні, допустові і пояснювальні (з'ясувальні). Якщо, скажімо, людина навчилася виявляти причинові відношення, то, очевидно, вона може використати знання про них, а це можна зробити тільки за умови: *Якщо x є умовою у, то в тому разі, якщо треба досягнути у, суб'єкт знає, що треба викликати x.*

Причинові сполучники (*бо, через те що, тому що, з тим що, оскільки*) відносимо до логічної лексики, оскільки ними позначають ознаки простих речень, елементів складнопідрядного речення. Наприклад, слово *оскільки* означає, що речення, розміщене після цього слова, містить знання про причину того явища, яке зафіксоване іншим простим реченням.

Відповідно часовими підрядними сполучниками (*як, після того як, мірою того як, тільки, як тільки, тільки що, тільки-но, щойно, ледве, скоро*; відносні (сполучні) слова і сполучники – *поки (покіль), аж поки, доки (докіль), аж доки, коли, відколи* та ін.) позначають, що речення, розташоване після них, фіксує час настання певного явища, яке зіставляють з часом настання іншого явища, зафіксованого іншою частиною складнопідрядного речення. Скажімо, складні сполучники часу: *мірою того як, перед тим як, як тільки, тимчасом як, у той час коли*, утворені на основі сполучника *як*. Вони виразно вказують на одночасність, паралельність дій головного і підрядного речень.

Аналогічне можна сказати про такі види сполучників: сполучники мети (*щоб (щоби), для того щоб, аби*), порівняльні (*як, що, мов, мовби, немов, немовби, наче, неначе, начебто, ніби, нібито*), допустові (*хоч (хоча, хоть), хай, нехай, щоправда, дарма що, незважаючи на те що, як, на що, чи*).

Допустові сполучники позначають те, що реченням, розташованим після цього сполучника, зафіксовано факти, які могли б перешкодити тому, про що йдеться в головному

реченні, але не перешкодили. Іншими словами, ними позначають логічну невідповідність між змістом складових частин [3, 533].

Логічне значення мають також пояснювальні сполучники (*тобто, а саме, як-от, або*), які вживають “у таких синтаксичних конструкціях, де другий компонент розкриває, конкретизує зміст першого, подаючи іншу, більш поширену, точну назву предметів або явищ, або супроводжує перший компонент якимись додатковими зауваженнями” [3, 523].

Сполучні слова, окрім того логічного значення, яке має відповідний сполучник, мають ще й предметне значення (їх можна замінити іменниками або займенниками); до того ж вони є, на відміну від сполучників, членами підрядного речення.

Дуже близькими до сполучників, з погляду логіки, є прийменники. Для їх семантичної класифікації доцільно взяти за основу два семантичні протиставлення: контактність–дистантність та динамічність–статичність [4, 282]. Причому ознака “контактність–дистантність” є основною, оскільки вона пронизує всю прийменникову систему, незалежно від лексичного наповнення відмінкових форм. Ознака “динамічність–статичність” є додатковою, тому що поширюється на частину прийменників, зокрема, не поширюється на ті відмінкові форми, що виражаються іменниками з абстрактним значенням. Отже, розрізняють три основні семантичні типи прийменників: просторові, темпоральні, логічні.

Усі зазначені семантичні типи прийменників вважаємо логічною лексикою, оскільки ними позначають такі різновиди логічного зв'язку між явищами: відношення причини, мети, умови, відповідності, невідповідності, допустові, просторову чи часову ознаку явища, зафіксованого словом чи словосполученням.

У межах логічної семантики прийменники співвідносяться з відповідними підрядними сполучниками. Порівняймо: *Він не написав рецензію через брак часу* і *Він не написав рецензію, тому що бракувало часу*. Це речення синоніми, в яких прийменник і підрядний сполучник позначають одне й те саме.

Ще одна частина мови, слова якої належать до логічної лексики, – частки. Належність до логічної лексики стверджувальних (*так, еге ж, авжеж, аякже*), питальних (*чи, хіба, невже*) та спонукальних (*хай, нехай, бодай*) часток, якими фіксують тип речення, є очевидною. Так само очевидною є логічна функція видільних часток (*тільки, саме, лише, лиш*), якими позначають предикат вислову в емоційному мовленні, тобто в разі непрямого порядку слів.

Частками позначають також ставлення мовця до змісту всього речення (*мов, немов, ніби, наче*), оцінку мовцем істинності знань. Наприклад, часткою *ну* в поєднанні з *та* або з питальними займенниками чи числівниками позначають недовіру, здивування, сумнів щодо вірогідності повідомлюваного. В усіх цих випадках йдеться про оцінювання знань. Безперечним є також факт належності до логічної лексики заперечних часток (*не, ні, ані*). Частками *ні, ані* позначають хибність речення, а часткою *не* – несумісність обсягів імен.

За допомогою умовних часток (*би, б*), як це зафіксовано в їх назві, підкреслюють, що відповідним реченням зафіксовано умову, тож, згідно з визначенням, вони також належать до логічної лексики. Застосовуючи ці частки, формулюють, наприклад, контрфактичні вислови.

Зворотна частка *-ся (-сь)*, яка в літературній мові ніколи не відділяється від дієслова, виступаючи завжди наприкінці його, у південно-західних діалектах може відокремлюватися від дієслова, перебуваючи щодо нього як у постпозиції, так і в препозиції. Наприклад, *мити* – назва дії, спрямованої на невизначений об'єкт. У реченні “Я *ся* мию” або “Я мию *ся*” частка *-ся* відіграє роль конкретизації об'єкта дії (виконуючи роль займенника *себе*). Отже *-ся (-сь)*, окрім словотворчої функції, виконує також логічну функцію (несе логічне навантаження). У цьому разі за допомогою частки досягають конкретизації.

Обернену функцію (узагальнення) реалізують за допомогою неозначених часток (*-будь, -сь, -аби, -казна, -хтозна*), які виконують словотворчу функцію і завжди виступають у поєднанні з іншими словами; новоутворені слова переважно мають значення, відмінне від семантики непохідного слова. Наприклад, внаслідок поєднання займенника *хто* з часткою

небудь утворився неозначений займенник *хто-небудь*. Займенник *хто* (непохідне слово) є питально-відносним залежно від контексту вживання. Новоутворене слово *хто-небудь* відмінне від непохідного слова за семантикою. Отже, ці частки можна віднести до логічної лексики. Займенник *цей*, протиставлений частці *хто-небудь*, можна зіставити з означеним та неозначеним артиклем. Логічна функція цих слів полягає в наданні певному імені в одних випадках статусу назви конкретного об'єкта, а в іншому – назви довільного об'єкта як елемента обсягу відповідного імені.

Крім службових частин мови, до логічної лексики треба залічити також слова інших частин мови, якими позначають істинність речень (наприклад, *неправда, хибно, істинно*), суб'єктивну оцінку знань (наприклад, *знаю, думаю, вважаю, можливо, добре, погано, байдуже, ймовірно*), відношення обсягів імен (*всі, частина, деякі, певна кількість, якась кількість*).

До логічної лексики належать також поліфункціональні слова, які виконують і функцію повнозначного слова, і функцію службового. Такими є відносні (сполучні) слова. Відносні займенники (*хто, що, який, котра, чий, скільки*) та відносні займенникові прислівники (*коли, як, куди, де, чому*), будучи членами речення, водночас слугують для вираження смислового зв'язку підрядного речення з головним. Ці слова повнозначні, бо мають усі ознаки повнозначних слів, а також логічний компонент значення. Відносні (сполучні) слова скріплюють частини складного речення; як правило, вони виступають словами-замінниками, конкретне значення яких визначається тим словом, до якого відсилає відносне слово. Наприклад: “Тільки увечері князь Володимир залишився один, обійшов терем, *де* провів свої юні літа, *де* все було таке знайоме, рідне, минав переходи, палати, зупинився в світлиці, *де* колись жив і *де* тепер волив жити”.

Слово, до якого відсилає відносне слово, міститься у головній частині речення. Тому смислова співвідносність відносного слова з ним утворює тісний семантичний зв'язок між головною і підрядною частинами речення.

Відносні слова, на відміну від сполучників, не тільки виражають синтаксичні відношення підрядного речення до головного, але й виступають членами підрядного речення. Порівняймо. “Перше, *що* хочеться мовити: дуже люблять в наших селах книжку”...; “Та невже ж і ти думаєш, *що* на брань я ходив заради золота і *що* заради нього стояв попліч із князем Святославом?”. У першому реченні *що* – відносний займенник, який виступає у формі знахідного відмінка і виконує роль прямого додатка; у другому реченні *що* не має предметного віднесення, втратило зв'язки з категорією відмінка, а його функція вичерпується вираженням синтаксичних відношень між головною і підрядною частинами речення.

Сполучні слова, окрім того логічного значення, яке має відповідний сполучник, мають ще й предметне значення (їх можна замінити іменниками або займенниками), а, крім того, вони є, на відміну від сполучників, членами підрядного речення.

До логічної лексики віднесемо також вигуки, як емоційні (які є еквівалентами висловів, що виражають почуття, емоції, настрої людини), так і вигуки, якими виражають волевиявлення (серед них вирізняють групи наказово-спонукальних та апелятивних вигуків). Функція вигуків полягає в передачі (у звуковій словесній формі) емоційних і спонукально-вольових реагувань людини на навколишню дійсність, на мову і вчинки співбесідника.

Наприклад, у реченні *Ой, як іще довго чекати*, вигуком *ой* передано стан нетерпеливості, причину якого зафіксовано реченням, розміщеним після вигуку. В реченні *Крякають круки про кризи і крах – фе! Нецікаво, панове* вигуком позначено почуття огиди, презирства, осуду. Отже, вигук, подібно до сполучника, містить інформацію про ознаки того речення, яке розміщене до або після нього.

До логічної лексики належить також низка повнозначних слів, якими позначають кількість у разі фіксування відношень обсягів (це, для прикладу, слова *всі, частина, деякі*); модальні слова, якими позначають ставлення мовця до змісту всього вислову або до окремих

компонентів (вказують на належність думки, наприклад, *на мою думку, я вважаю*; дають оцінку висловленого, наприклад, *коротко кажучи*; виражають ставлення до висловлюваного, наприклад, *на жаль*; подають оцінку ймовірності висловленого, наприклад, *напевне*).

Модальні слова походять від відмінюваних і невідмінюваних розрядів слів. У разі, коли модальне значення зафіксоване словом, належним до повнозначної частини мови, це слово втрачає попереднє лексичне значення і починає служити лише для вираження певної оцінки мовцем висловлюваної думки чи якоїсь її частини. Розглянемо, для прикладу, модальне слово *знаєш*. Ужите як модальне, воно втратило своє початкове значення (володіти якоюсь інформацією) і почало служити лише для вираження звертання.

Згрупуємо слова, належні до логічної лексики, за їх функціональним призначенням. Можна вирізнити такі групи слів.

1. Слова, якими позначають ознаки інших слів. Наприклад, позначення певного слова як назви конкретного чи довільного елемента обсягу певного імені.

2. Слова, якими позначають ознаки словосполучень. Це, для прикладу, слова, якими позначають, що певне слово чи словосполучення є ремою (предикатом вислову).

3. Ознаки речень позначають, зокрема, такими словами, якими позначають значення істинності речень. Є також низка слів, якими позначають інші ознаки речень, а саме, вираження реченням мети; причиновості; наслідковості; умовності (умови, за якої можлива дія, зафіксована головним реченням); допустовості; часовості; місця дії, зафіксованої головним реченням; способу і ступеня дії чи ознаки, зафіксованої головним реченням. Ознаки речень позначають також тими службовими словами, якими фіксують вид речення (розповідне, питальне, спонукальне).

4. Словами, якими позначають відношення обґрунтованості одних знань іншими, є, скажімо, такі: *отже, значить*.

Від того, що людина опанувала разом з мовою логічну лексику, треба перейти до з'ясування того, які операції мислення в неї формуються при цьому. Можна зазначити, що мислення, як відображення дійсності, а в аналізованому випадку – мовленнєве, виявляється вже у фіксуванні відчуттєво даного, тобто у вербалізації тих знань, які людина здобуває від органів відчуття чи внаслідок дій уяви. Однак, крім фіксування відчуттєво даного, людина творить нове знання, словесні моделі об'єктів, які не дані суб'єктові пізнання безпосередньо у відчуттях.

Крім того, людина може опановувати значення слів (у тому числі – логічну лексику) різною мірою – вона може інтуїтивно вживати слова, а може вживати їх свідомо на підставі розуміння їх значення. Певну складність на шляху виявлення методів, правил, суті мовленнєвого мислення спричинює також те, що факт вживання людиною логічної лексики сам собою недостатній для з'ясування правил, застосовуваних нею в процесі опрацювання знань, зокрема, виведення знань.

Відомо, що деякі найпростіші правила дитина застосовує або в конкретному вигляді, або, формулюючи правило в узагальненому вигляді. Тому наступне завдання полягає у виявленні того набору найпростіших правил, якими людина користується в процесі опрацювання знань, володіючи логічною лексикою.

Сам факт виявлення логічної лексики не дає змоги вивести з неї безпосередньо правила мислення. Однак аналіз цієї лексики дає підстави для припущення, що мовленнєве мислення полягає у застосуванні правил, які людина формує стихійно. Наявність таких правил можна підтвердити аналізом міркувань людей, які перебувають на ранніх етапах розвитку (зокрема, даними етнографічних досліджень спільнот, які перебувають на низькому рівні соціального розвитку, досліджень мислення дитини, історією логіки). Скажімо, у багатому етнографічному матеріалі, зібраному дослідниками, можна знайти чимало прикладів застосування правил індуктивного узагальнення, методу єдиної відмінності, методу аналогії, перенесення ознак з одних об'єктів на інші, не пов'язане з їх схожістю.

Водночас ці правила мовленнєвого мислення також розвиваються поступово, а не виникають, так би мовити, відразу, в повному, завершеному комплекті. Це засвідчує дослідження, які демонструють відсутність застосування найпростіших схем силогістичних міркувань у людей, які перебувають на низькому щаблі розвитку [5]. Такі дослідження, проведені американськими вченими в 70-х роках ХХ століття серед мешканців Африки, що перебувають на низькому щаблі соціального розвитку, та третьокласників американських шкіл [6, 196–205], виявили володіння найпростішими правилами логіки висловів. З'ясувалося, що люди, які перебувають на низькому щаблі розвитку, не застосовують цих найпростіших схем міркувань, тоді як для третьокласника це не було проблемою. Демонстрацією того факту, що формування логічної культури є еволюційним процесом, є приклади відсутності логічного мислення, які дійшли до нашого часу з того періоду, коли відбувалося формування логіки як науки (назвемо, зокрема, приклад про рудого коня, пов'язаний з китайським логіком і філософом Гунсунь Луном) [7].

Отже, правила мовленнєвого мислення – це найпростіші правила логіки, які людина опановує стихійно. Їх кожна людина засвоює з мовленням і ними володіє, незважаючи на те, що не має систематичних знань з логіки. Ці правила треба відрізнити від правил предметно-дієвого та наочно-образного мислення.

На основі виконаного дослідження можна дійти висновків про перспективність аналізу логічної лексики. У межах цього підходу можна здобути глибші знання про природу та механізми мислення, виявити його загальноживані методи, а також визначити повноту охоплення логічних ознак та відношень у межах неklasичної логіки.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Выготский Л.С.* Мышление и речь // *Выготский Л.С.* Собр. соч.: В 6-ти тт. – Т. 2. Проблемы общей психологии. – М., 1982.
2. *Масльева О.В.* Становление категории причинности (на материале истории языка). – Ленинград, 1980.
3. Сучасна українська літературна мова. Морфологія. – К., 1969.
4. *Безпояско О.К., Городенська К.Г., Русанівський В.М.* Граматика української мови. Морфологія. – К., 1993.
5. *Лурия А.Р.* Психология как историческая наука (к вопросу об исторической природе психологических процессов) // *История и психология.* – М., 1971.
6. *Коул М., Скрибнер С.* Культура и мышление. Психологический очерк. – М., 1977.
7. *Ян Юн-го.* История древнекитайской идеологии. – М., 1957.